

ANIS

Til forsvar for kristendommen Tidlige kristne apologeter

Redigeret af Jakob Engberg, Anders-Christian Jacobsen og Jörg Ulrich

Antikken og Kristendommen 1

Under redaktion af:

Per Bilde

Anders-Christian Jacobsen (ansvarshavende)

Nils Arne Pedersen

Anders Klostergaard Petersen

Aage Pilgaard

Tidligere er udkommet i serien:

Perspektiver på Origens' Contra Celsum (2004)

Apologetik i Det Nye Testamente (2005)

TIL FORSVAR FOR KRISTENDOMMEN

Tidlige kristne apologeter

Redigeret af Jakob Engberg, Anders-Christian Jacobsen
og Jörg Ulrich

Eksistensen
København 2021

Til forsvar for kristendommen. Tidlige kristne apologeter

Redaktion: Jakob Engberg, Anders-Christian Jacobsen og
Jörg Ulrich

© Forfatterne og Forlaget ANIS, 2006

1. E-bogsudgave 2021 Eksistensen

Bogen er sat med Garamond

ISBN: 978-87-410-0894-3

Omslag: Mindgame

Udgivet med støtte fra Aarhus Universitets
Forskningsfond

Eksistensen

Frederiksberg Allé 10

DK-1820 Frederiksberg C

tlf. 3324 9250

www.eksistensen.dk

Forord 7

I. Introduktion 15

Apologeter og apologetik i det 2. århundrede 17

Jörg Ulrich

II. De tidlige kristne apologeter 63

Aristides 65

Nils Arne Pedersen

Justin Martyr 85

Jörg Ulrich

Tatian – apologet og kætter 107

René Falkenberg

Athenagoras 125

Anders-Christian Jacobsen

Theofilus 153

Jakob Engberg

Himmelbåren i verden: en studie i Diognetbrevet 187

Anders Klostergaard Petersen

Klemens af Alexandria 207

Jesper Hyldahl

Tertullian 233

Niels Willert

Minucius Felix, Octavius 269

Svend Erik Mathiassen

III. Samtidige hedenske forfattere om kristne og kristendom 289

Fordømmelse, kritik og forundring 291

Jakob Engberg

Appendiks 329

Jakob Engberg

IV. Eusebs brug af de tidlige apologeter i Kirkehistorien 339

Kristendommens forsvarere i Eusebs Kirkehistorie 341

Marie Verdoner

Om forfatterne 361

Bibliografi 365

Forord

Skriftserien, *Antikken og Kristendommen*, udkommer i samarbejde mellem forskerseminaret, *Antikken og Kristendommen*, på *Det Teologiske Fakultet, Aarhus Universitet*, og *Forlaget Anis*. Formålet med serien er at præsentere forskning i den antikke kristendom i dens historiske, filosofiske og religiøse kontekst både for kollegaer og et alment interesseret publikum i Norden. Sideløbende udkommer en engelsksproget serie på det tyske forlag, *Peter Lang Verlag*.

Det aktuelle tredje bind præsenterer nogle af frugterne af fakultetets fire-årige satsningsområde (2003-2007), *Jøder, Kristne og Hedninge i Antikken – Kritik og Apologetik*. I dette projektet undersøges udvekslingen af synspunkter mellem forskellige religiøse og kulturelle grupperinger i antikken. Denne udveksling bestod dels af skarp kritik og indædt forsvar og dels af bevidst og ubevidst udveksling og overtagelse af synspunkter fra andre grupperinger. Centralt i denne udveksling mellem kristne på den ene side og hedninger og i mindre grad jøder på den anden stod de såkaldte apologetiske forfatterskaber fra 2. og begyndelsen af 3. århundrede, som præsenteres og analyseres i denne antologi. Bindet indeholder 12 artikler fordelt på fire dele.

Del I: Introduktion

I del I giver Jörg Ulrich en introduktion til begreberne apologi og apologetik i antikken, en oversigt over de tidlige kristne apologter og deres forfatterskaber og en præsentation af hovedlinierne i deres tænkning og argumentationsformer. Jörg Ulrich peger på de kristnes usikre retsstilling, den samtidige religiøse mangfoldighed og den samtidige filosofiske debat og polemik som nogle af de væsentlige forudsætninger for den kristne apologetiske litteraturs

opståen. Jörg Ulrich gør rede for at eftertiden (navnlig i den protestantiske del af Europa) ofte har bedømt apologeterne ret negativt. Dels fordi deres skrifter er blevet betragtet som teologisk uinteressante, fordi de kun i ringe grad behandler teologiske kernespørgsmål, og dels fordi hele deres projekt, forsvar for kristendommen på omverdenens præmisser, er blevet betragtet som illegitimt. Jörg Ulrich argumenterer for, at den fornyede forskningsinteresse for apologeterne, som det aktuelle forskningsprojekt på Aarhus Universitet repræsenterer, også bør resultere i en besindelse på, at nogle af de problemstillinger som apologeterne behandlede, har teologisk og samfundsmæssig relevans i dag hvor kirken i Europa atter, som på apologeternes tid, befinder sig i religiøst og kulturelt pluralistiske samfund.

Del II: De tidlige kristne apologeter

Del II er bindets hoveddel og består af ni artikler som hver omhandler et af de tidlige kristne apologetiske forfatterskaber. Artiklernes rækkefølge er disponeret efter en omtrentlig kronologi.

I den første artikel analyserer Nils Arne Pedersen den ældste overleverede kristne apologi af Aristides. Med analysen af denne lille apologi rettet til kejseren viser Nils Arne Pedersen at kristen apologetik fra begyndelsen søgte at missionere for kristendommen og altså ikke kun defensivt at forsvare den. De kristnes livsførelse og gudsdyrkelse sammenlignes med grækernes, barbarernes og jødernes. Billedet af jødernes livsførelse og gudsdyrkelse er relativt positivt, men de kristne fremstilles som overlegne på alle punkter. Apologien har en kompliceret overleveringshistorie, og den har direkte og indirekte haft indflydelse på senere antik og middelalderlig litteratur i egne så fjernt fra hinanden som Indien og Norden. Nils Arne Pedersen gør klart rede for disse fascinerende spor fra fortid til nutid.

I den anden artikel analyserer Jörg Ulrich de bevarede dele af Justin Martyrs apologetiske forfatterskab, som omfatter to apologier og en filosofisk dialog. Derudover forfattede Justin andre apologetiske skrifter herunder en *Tale til grækerne*, som ikke er bevaret. Justin betegnes som den væsentligste

af de tidlige græske apologter og Jörg Ulrich formår overbevisende at redegøre for og fastholde et blik for det originale i Justins tænkning, hans teologi, kristologi og etik samtidig med at han indplacerer ham i en kontemporær filosofisk og teologisk kontekst. Justins skrifter vidner nemlig både direkte og indirekte om, at Justin før sin omvendelse til kristendommen havde modtaget en filosofisk uddannelse – en uddannelse, som Jörg Ulrich redegør for, at Justin bruger aktivt i sine skrifter.

Apologeten Tatian var elev af Justin og ligesom sin læremester forfattede han en *Tale til grækerne* – et apologetisk skrift med missionerende sigte adresseret til en hedensk offentlighed. Tatians skrift er således det tidligste eksempel på denne type apologetiske skrift, vi har bevaret. Skriftet analyseres af René Falkenberg, som konkluderer, at Tatian tydeligvis havde stor religiøs og filosofisk erfaring, samt at han derfor formåede at præsentere kristendommen ved hjælp af argumenter og begreber, der ikke var fremmede for dannede udenforstående. Derudover diskuterer René Falkenberg Tatians person og personlighed, som han karakteriserer som stejl. René Falkenberg foreslår, at denne stejlhed kan have været medvirkende årsag til, at Tatian i sam- og eftertid i vest bl.a. af Irenæus blev kendt og fordømt som kætter.

Med den fjerde artikel af Anders-Christian Jacobsen vender vi tilbage til en apologi adresseret til en kejser. Imidlertid bør vi med denne overfladiske litterære lighed med Aristides og Justins apologier ikke overse, at Athenagoras med sin apologi, som Anders-Christian Jacobsen gør rede for, valgte en mere ambitiøs litterær form end sine forgængere – en form, der måske kunne afspejle en stigende kristen selvbevidsthed. Anders-Christian Jacobsen rejser to spørgsmål, der er omdiskuteret i forskningen om Athenagoras. For det første om Athenagoras havde et dybere eller kun et overfladisk kendskab til filosofi. For det andet om skriftet vitterligt blev sendt til kejseren eller om adressaten var en ren litterær konvention. Anders-Christian Jacobsen konkluderer, at Athenagoras havde et dybere kendskab til dele af Platons filosofi og var fortrolig med sin egen samtids middelplatonisme. Med hensyn til adressaten argumenterer Anders-Christian Jacobsen for at skriftet rent faktisk var henvendt til kejseren, men at Athenagoras samtidig havde andre læsere i tankerne, som han ønskede at påvirke.

Theofilus' tre bøger *Til Autolykus* er de første eksempler på apologetiske skrifter adresseret til en hedensk bekendt. Lukas' skrifter dedikeret til apologetens navnebror, Theofilus har påviseligt været kendt af apologeten, som derfor har set sig selv i en tradition. Jakob Engberg argumenterer for at bøgerne var missionerende i forhold til læseren, adressaten Theofilus samt andre ikke-kristne; men han foreslår desuden, at kristne heri har kunnet finde argumenter de kunne anvende i deres samtaler med udenforstående. Andre har argumenteret for, at de tre bøger er blevet til på baggrund af eksisterende kateketisk materiale, ud fra denne tese hævder Jakob Engberg, at nyomvendte kan have brugt bøgerne. I forhold til såvel adressat, som andre intenderede og faktiske læsere refererer Theofilus aktivt til sin egen omvendelse. Der argumenteres for, at Theofilus bruger disse referencer til at gøre den apologetiske argumentation troværdig, men også til at fremme identifikationen mellem ham selv som forfatter og konvertit på den ene side og læseren på den anden. En ikke-kristen læser skal ved Theofilus' eksempel motiveres til omvendelse, mens en nyomvendte læser ved det samme eksempel skal bekræftes i betydningen af vedkommendes egen omvendelse.

Den sjette artikel omhandler et lille apologetisk skrift stilet til en hedensk bekendt, *Diognet*, af en for os anonym forfatter. I denne artikel gør Anders Klostergaard Petersen rede for skriftets helt særlige overleveringshistorie fra det i år 1436 efter århundreders tilsyneladende glemsel købes på et fiskemarked i Konstaninopel indtil det i år 1870 brænder under det tyske bombardement af Strasbourg. Anders Klostergaard Petersen bringer os nærmere til den anonyme forfatter ved gennem skriftet at påvise hans retoriske skoling og hans og Diognets placering i den græsk-romerske verdens dannede og socialt højere lag. Anders Klostergaard Petersen viser, at forfatteren forsvarer de kristne i forhold til en række beskyldninger rækkende fra promiskuøsitet over politisk subversitet til ugudelighed. Et hovedanliggende for artiklen er også en genrebestemmelse af *Diognetbrevet* som en protreptisk tale med missionerende sigte. Anders Klostergaard Petersen introducerer en model for apologetisk litteratur spændende fra apologetik som bevidsthedsform til egentlige apologier og indplacrer her *Diognetbrevet* som et apologetisk skrift.

Jesper Hyldahl har skrevet den syvende artikel, som analyserer et af de store oldkirkelige forfatterskaber, Klemens af Alexandrias. Jesper Hyldahl gør rede for, at Klemens sjældent analyseres i sammenhæng med apologeterne, og han diskuterer derfor om Klemens kan betragtes som apologet. Jesper Hyldahl konkluderer at hans skrifter ikke genre-mæssigt kan bestemmes som apologier. Skrifterne indeholder en lang række traditionelle apologetiske motiver, men Jesper Hyldahl argumenterer alligevel for, at Klemens hovedsigte adskilte sig fra de klassiske apologeters: Snarere end at forsvare kristendommen mod omverdenens beskyldninger ønskede han at demonstrere, at græsk dannelse og filosofi havde værdi, idet den kunne føre et menneske mod Kristus. På trods af denne forskel i sigte giver Jesper Hyldahl to begrundelser, som afgørende viser, at det er frugtbart at analysere Klemens' værker som apologetiske skrifter i sammenligning med andre apologetiske skrifter. For det første udfolder Klemens et positivt syn på filosofi, som allerede findes hos den klassiske apologet Justin. For det andet har Klemens et missionerende og opbyggeligt formål med sine skrifter – et formål, der svarer til mange af de øvrige apologeters.

I den ottende artikel af Niels Willert møder vi for første gang en apologet, der skrev på latin. Tertullian skrev to klassiske apologier, den ene, *Apologeticum*, adresseret til Romerrigets statholdere, den anden, *Ad Scapulam*, til en statholder i Tertullians egen provins, *Africa*. Derudover forfattede Tertullian flere apologetiske skrifter bl.a. *Ad nationes*. Niels Willert koncentrerer analysen om *Apologeticum*, som han placerer solidt i den historiske kontekst i Nordafrika omkring år 200. Niels Willert viser hvordan Tertullian med apologetiske argumenter hentet fra fornuft, kristen etik og historien tilbageviser de snart velkendte beskyldninger mod kristne: At de skulle være ugudelige, overtroiske, leve i umoral, oprør mod traditioner og autoriteter og undergrave samfundet. Tertullian adskiller sig fra Justin og Klemens ved en radikal afvisning af filosofi. Niels Willert redegør for at denne radikalitet var typisk for Tertullian, og at den var med til at give ham sympati for den ligeledes radikale kristne montanistiske bevægelse.

Den niende og sidste artikel i del II er af Svend Erik Mathiassen og handler om den filosofiske og apologetiske dialog, *Octavius* skrevet af Minucius Fe-

lix. Skriftets hoveddel omfatter en dialog mellem på den ene side en hedensk dialogperson, Caecilius, og på den anden den kristne Octavius. Forfatteren selv, den ligeledes kristne Minucius Felix, er ven af disse to dialogpersoner og optræder som opmand. I indledningen til dialogen forklarer Minucius Felix at han og Octavius i sin tid havde omvendt sig til kristendommen sammen, mens selve dialogen slutter med Caecilius' omvendelse. I den mellemliggende dialog angriber Caecilius kristendommen med en lang række af de klassiske beskyldninger mod kristne hvorefter Octavius kommer med ligeledes klassiske apologetiske svar og modangreb mod hedensk afgudsdyrkelse og umoral. Svend Erik Mathiassen konkluderer, at Minucius Felix med skriftet har søgt at fremstille kristendommen som den sande og rationelle religion som både er inspireret af Gud og i overensstemmelse med filosofi, og at målgruppen var potentielle konvertitter samt kristne, som i dette skrift kunne finde argumenter til brug i deres egne missionerende samtaler med ikke-kristne relationer.

Til sammen giver de ni artikler i del II et billede af, at tidlig kristen apologetik på den ene side var et særdeles mangfoldigt fænomen. Vi finder skrifter adresseret til kejsere, romerske embedsmænd, navngivne hedenske bekendte og en hedensk offentlighed og vi finder filosofiske dialoger mellem kristne, jødiske og hedenske dialogpersoner. På den anden side fremgår det af de ni artikler, at der på trods af kristendommens og det romerske samfunds udvikling over hundrede år var en betydelig kontinuitet i apologeternes forsvarende og missionerende sigte og i indholdet af deres argumentation. Det er ligeledes påfaldende at mindst otte af de ni apologeter, i lighed med flertallet af deres samtids kristne, var konvertitter. Videre vil man ved læsning af de ni artikler bemærke, at kristologien hos flertallet af apologeterne er mindre udviklet og udfoldet, et forhold, som kan have været med til at gøre apologeternes skrifter mindre inspirerende for eftertidens teologiske debat hvor spørgsmålet om forholdet mellem Faderen og Sønnen netop kom i centrum. Arbejdet med de ni apologeter har endelig for hver af de ni moderne forfattere givet anledning til en diskussion af forholdet mellem de forskellige apologetiske skrifers formelle adressat (kejser, embedsmand, hedensk bekendt eller hedensk offentlighed) og de samme skrifers intenderede og faktiske læ-

sere. Redaktørerne vil her pege på at den “manglende” udfoldede kristologi hos flere af apologeterne tyder på, at apologeterne faktisk henvendte sig til ikke-kristne læsere som potentielle konvertitter, og derfor gemte vanskelige spørgsmål til senere.

Del III: Samtidige græsk-romerske forfattere om kristne og kristendom

Del III består af en artikel og et appendiks. I artiklen analyserer Jakob Engberg de relativt få overleverede udsagn om kristne og kristendom af græsk-romerske forfattere fra 2. århundrede. Det påvises, at der i det 2. århundrede var langt flere hedenske forfattere end tidligere antaget, herunder en lang række kejsere og ledende provinsembesiddere, der skrev om kristendommen. Hensigten med artiklen er at undersøge, om det “forsvar”, apologeterne giver for kristendommen, svarer til faktiske samtidige angreb fremsat af hedenske forfattere. Med det forbehold at de overleverede bedømmelser ikke giver det komplette billede i forhold til alle de udsagn, der er tabt, konkluderes det, at der var nøje overensstemmelse mellem græsk-romerske forfatteres kritik og apologeternes forsvar. De angreb, apologeterne forsvarede kristendommen imod, var altså reelle og ikke blot litterære konstruktioner, der skulle give apologeten en “anledning” til at give en positiv fremstilling af sin egen religion.

Del III's appendiks består af danske oversættelser af de i artiklen analyserede passager. Hermed bringes der for første gang på dansk et overblik over de tidligste udsagn af udenforstående grækere og romere om kristendommen, noget som også internationalt er sjældent.

Del IV: Eusebs brug af de tidlige apologter i “Kirkehistorien”

I del IV analyserer Marie Gregers Verdoner, hvordan Euseb opfattede og brugte apologeterne og deres skrifter i *Kirkehistorien*. Hun argumenterer for,

at Euseb som den første kirkehistoriker ikke kun har “oplyst” os om den tidligste kristendoms historie, men også præget den måde, hvorpå eftertiden har opfattet perioden, kirken og forskellige oldkirkelige fænomener. Herunder har Euseb også, som også Jörg Ulrich påpegede i del I, været med til at give eftertiden en forestilling om kristne apologeter og kristne apologetiske skrifter som en gruppe af forfattere og en gruppe af skrifter, der kan adskilles fra andre oldkirkelige forfattere og skrifter.

Marie Gregers Verdoner viser at Euseb omtaler Aristides, Justin, Tatian, Clemens, Theophilus og Tertullian som forsvarere af kristendommen i deres generationer sammen med forfattere hvis værker for os er tabt, nemlig Quadratus, Meliton og Miltiades. I forhold til de værker og forfatterskaber, der analyseres i denne antologi omtaler Euseb hverken *Diognetbrevet*, Athenagoras eller Minucius Felix. Dette skyldes ifølge Marie Gregers Verdoner sandsynligvis, at Euseb ikke kendte disse værker.

I. INTRODUKTION

Apologeter og apologetik i det 2. århundrede

Af Jörg Ulrich

Indhold

1. De vigtigste faktorer for fremkomsten af den tidlige kristne apologetik.
 - 1.1. Kristendommens absoluthedskrav.
 - 1.2. Det romerske samfunds opfattelse af de tidlige kristne.
 - 1.3. De kristnes retsstilling i det førkonstantinske romerske rige.
2. Den tidlige kristne apologetiks begyndelse og forudsætninger.
 - 2.1. Begreberne *apologetik* og *apologi*.
 - 2.2. Den tidlige kristne apologetiks hedenske og jødiske rødder.
 - 2.3. De første spor af tidlig kristen apologetik.
3. Apologeterne og apologierne i det 2. århundrede.
4. Den tidlige kristne apologetiks motiver og argumentationsformer.
 - 4.1. De konkrete anklager og forsøget på at tilbagevise dem.
 - 4.2. De positive beviser for kristendommens sandhed i opgøret med hedninger.
 - 4.3. De positive beviser for kristendommens sandhed i opgøret med jødedom.
 - 4.4. Polemiske tendenser i den tidlige kristne apologetik.
 - 4.4.1. Antihedensk polemik.
 - 4.4.2. Antijødisk polemik.
 - 4.5. Tidlig kristen apologetik og samtidig hedensk filosofi og religion.
5. Den tidlige kristne apologetik i historie og nutid.

1. De vigtigste faktorer for fremkomsten af den tidlige kristne apologetik

Hvad angår fremkomsten af den tidlige kristne apologetik,¹ skal tre forskellige faktorer nævnes. Fra begyndelsen, over det 2. århundrede og langt ind i de efterfølgende århundreder havde de kristne brug for med et forsvarende og missionerende sigte at reflektere over og redegøre for kristendommen.

For det første var det kristne krav på at besidde den absolutte sandhed en central del af den kristne selvforståelse. Selvforståelsen fordrede, at det nye budskab skulle gøres tilgængeligt for alle og erstatte alle samtidige former for religion og religiøsitet. Hvordan kunne man i mangfoldigheden af religioner i Romerriget gøre gældende, at lige netop kristendommen besad en enstående og eksklusiv tilgang til Gud og til sandheden? Og hvordan kunne man omvende mennesker til denne religion?

For det andet måtte de kristne forholde sig til udenforstående, der anså kristendommen for at være en ny og ikke mindst fremmed religion i Romerri-

-
1. Af den samlede litteratur skal her nævnes: M. Fiedrowicz, *Apologie im frühesten Christentum. Die Kontroverse um den christlichen Wahrheitsanspruch in den ersten Jahrhunderten*, Paderborn 2000; G. Bardy, "Apologetik", *RAC* 1 (1950), s. 533-543; L.W. Barnard, "Apologetik I. Alte Kirche", *TRE* 3 (1978), s. 371-411; S. Benko, "Pagan Criticism of Christianity during the first two Centuries A.D.", *ANRW* II 23/2 (1980), s. 1055-1118; C.A. Contreras, "Christian Views of Paganism", *ANRW* II 23/2 (1980), s. 974-1022; R.M. Grant, *Greek Apologists of the second Century*, Philadelphia 1988; R.L. Wilken, *The Christians as the Romans Saw Them*, Yale 1988; W. Kinzig, "Der „Sitz im Leben“ der Apologie in der Alten Kirche", *ZKG* 100 (1998), s. 291-317; W. Nestle, "Die Haupteinwände des antiken Denkens gegen das Christentum", i J. Martin / B. Quint (red.), *Christentum und antike Gesellschaft*, Darmstadt 1990, s. 17-80; A. Wlosok, "Christliche Apologetik gegenüber kaiserlicher Politik bis zu Konstantin", i E. Heck / E.A. Schmidt (red.), *Res humanae – res divinae. Kleine Schriften*, Heidelberg 1990, s. 137-156; B. Pouderon / J. Doré (red.), *Les apologetes chrétiens et la culture grecque*, Paris 1998; O. Skarsaune, "Apologetik IV. Kirchengeschichtlich 1. Alte Kirche sowie Apologie, literarisch", *RGG*⁴ 1 (1998), s. 616-620 og 630-632; M. Edwards / M. Goodman / S.R.F. Price (red.), *Apologetics in the Roman Empire. Pagans, Jews, and Christians*, Oxford 1999.

get. Ramte kritik fra ikke-kristne, der ytrede sig om den kristne religion, plet, eller var den fejlagtig, og kunne den derfor korrigeres gennem en målrettet informationspolitik? Blev misforståelser i givet fald forklaret og urigtige anklager tilbagevist? Hvordan og på hvilke områder kunne man ændre mulige negative indstillinger til kristendommen, såvel som styrke de positive? Hvilke andre samtidige forståelseshorisonter kunne man knytte til ved?

For det tredje var der en "praktisk" anledning til at skrive apologier: Hvordan kunne man reagere på det faktiske forbud mod at være kristen og den dermed forbundne trussel om martyrdøden, kunne man påvise dette forbuds fornuftsstridighed, og hvorledes kunne man advokere for en ophævelse af forbudet? Kunne man argumentere for, at Romerriget og kejseren faktisk havde gavn af den nye religion og af de kristne som borgere, og i givet fald hvordan? Disse spørgsmål står centralt i den tidlige kristne apologetik i tiden før den konstantinske vending.

1.1. *Kristendommens absoluthedskrav*

Det romerske samfund var kendetegnet af en bemærkelsesværdig religiøs pluralisme, men blev med fremkomsten af kristendommen konfronteret med et fænomen, som adskilte sig fra de fleste andre religioner ved at rejse et absoluthedskrav, som grundlæggende bestred de andre religioners legitimitet og frelsesrelevans.² Dermed befandt kristendommen sig fra første færd i et grundlæggende modsætningsforhold til det romerske samfund og den romerske religiøsitet. For i antikkens *imperium romanum* fandtes der ved siden af den klassiske romerske religiøsitet og den dertilhørende kultvirksomhed et stort antal religioner og kulturer. Denne mangfoldighed var dels en naturlig følge af Romerrigets mangfoldighed af integrerede folkeslag og kulturer, idet nogle af de mange religioner, som f.eks. jødedommen, var etnisk definerede. Men mangfoldigheden omfattede også et stort antal af forskellige mysterierektioner og forløsningsreligioner med deres egen religiøsitet og fromhed. Alle

2. Se H.C. Brennecke, "Der Absolutheitsanspruch des Christentums und die religiösen Angebote der Alten Welt", i J. Mehlhausen (red), *Pluralismus und Identität*, Gütersloh 1995, s. 380-397.